

Släpräfsan, hösläpan och svegan (Höjbåcka, höjslepo å schvego)

Släpräfsan, hösläpan och svegan (svegen) är tre gamla höbärgningsredskap som förr användes när torrhöet skulle släpas eller bäras till de små ängsladorna.

Träsläpräfsan (höjbåcka) har ett antal långa och kraftiga träräfsspinnar fastborrade i en ca 2,5 meter lång släpbom. Med den hästdragna släpräfsan räfsades torrhöet ihop och släpades fram till ängsladan. Släpräfsan styrdes under räfsningen med ett enkelt eller dubbelt styrhandtag fastsatt på bommen. Räfsan spändes till hästens seldon med ett par långa rep fästa i släpbommens ändar.

Framme vid höladan med det hopräfsade höet lyfte räfsföraren upp styrhandtaget med ett kraftigt ryck medan hästen fortsatte och drog. Räfsspinnarna skar då fast i marken och släpräfsan bockade framåt och stjälppte av hölasset.

I slutet på 1800-talet och början på 1900-talet blev höbärgningsredskapen allt mer mekaniserade, men fortfarande hästdragna. Fabrikstillverkade slättermaskiner, hjulräfsor och hövändare (*höjsprettar*) blev allt vanligare i Malax i början på 1900-talet. De enkla hemmagjorda träsläpräfsorna började ersättas av fabrikstillverkade järnsläpräfsor. Styrhandtaget på järnsläpräfsorna hade en utlösningssanordning med vilken räfsföraren genom att trycka ner handtaget kunde få räfstinnarna att svänga uppåt och 180 grader bakåt varvid höet stjälpptes av släpräfsan vid ladan. Med samma handtag vreds räfstinnarna framåt igen.

Hösläpan (höjslepo) är en

hästdragen hösläde med långa träskodda medar. Ett glest brädunderlag var monterat på två medar. Slädmedarna var träskodda för att vara skonsamma mot grässvålen och lättare kunna glida på gräset. De långa medarna fördelade hölassvikten mot marken och underlättade hästens dragarbete.

Svegan (schvego på malaxdialekt) användes för att bära höbördorna på ryggen till ladorna. Skälen till att höet bars till ladorna och inte kördes in med häst var flera. Ängarna var ofta dåligt utdikade och följaktligen mycket vattensjuka. Ängarna och ängsladorna kunde vara spridda i många små skiften. Alla hade inte heller tillgång till en häst.

Vid höbärkning av starr och fräken på sankar myrar och strandängar bars också starrhöet i svegorna. Slätterfolket tvingades ibland att använda *aandrona* för att inte sjunka ner i den sankar myren eller ängen.¹

Schvegona gjordes av en smal och ca 3 m lång vidja av en ung björk eller rönn. Trädet avkvistades upp till toppändan som böjdes och bands till en ögla.

Här har **Isak Genberg** i Junkaisbränno i Övermalax kört fram ett hölass med sin trähöbock, men ännu inte "bockat av" lasset. Vid höladan väntar hans hustru **Kristina** och fyra söner: **Emil, Karl, Uno** och **Ivar** på att få lyfta in höet i ladan. (Isak är skribentens farfar).

Isaks höbock har dubbla styrståndare fastsatt i släpbommen och mellan dem ett bräde. Det var ett vanligt utförande på trähöbockarna i Malax. Fotografi från mitten av 1930-talet.

Träsläpräfsa (höbock) med ett enkelt styrhandtag gjord av en naturvuxen trädgren. Foto Håkan Genberg

Kvinnorna räfsade ihop fyra **räfsfamnar** torrhö och lade höet på svegorna som männen vanligtvis skulle bära.² (En **räfsfamn** är en så stor hömängd som man för-
mår omfamna med vänster hand och arm och bära med stöd av räfsan och räfskaftet i höger hand.)

Svegans grovända trädde genom toppändans ögla och drogs till runt höbördan (*schvegabölo*). En kort repstump, *schvegaråmpo*, fäst i ögla underlättade ihopdragningen. Med kvinnornas hjälp lyfte männen svegorna med de tunga och otympliga höbördorna på sina ryggar och vandrade med dem till närmsta ängslada. Höbördan bars så att grovandan av svegan stack fram över bärarens axel och tjänade som balansstång vid bärningen.

Man höll noga reda på hur mycket hö som bars eller kördes in till ladorna. Det gällde att bedöma om den bärgade hömängden skulle räcka till utfordringen av gårdens kor och hästar under vintern. Tio inburna höbördor i ladan behövdes för att senare under vintern fylla en **vinterskrinda** med hö, som kördes hem till gården när det var slädföre.

En ko utfordrades med fem vinterskrindor hö varje vinter. En häst behövde få ännu mera hö under vinterhalvåret.

Håkan Genberg

Källor:

Eskerud, Albert. *Jordbruk under femtusen år – Redskap och maskiner*. Borås 1973.

Fogde, Lennart. *Så bärgades hö i forna tider*. Artikel i Lantmannabladet 17 juli 1968.

Brinkens museums arkiv.

¹ Se Månadens bild *Aandra* i juli 2012

² Se Månadens bild *Lien och räfsan* i juli 2015

Annons i Vasa Posten 30 juli 1927.
Hästräfsan som saluförs är en hjulräfsa.

Första maj

På första maj var det förr en sed i Malax och andra byar i Österbotten att barnen skulle springa omkring med klingande häst- och färlklockor och skramlande koskällor som var fästa i ett band på barnens ryggar. Målet för barnens springande var vanligtvis någon särskilt stor sten i byn. Där stannade man för lekar och upptåg och åt och drack av de godsaker man hade med sig. Första maj är fortfarande en festlig dag för barn och ungdomar, men några klingande klockor från springande barn hörs inte längre denna dag.

Anni Smeds (f. Svenns 1917 i Övermalax) har skrivit om en varm och vacker förstamajdag år 1928 när hon, tillsammans med andra småflickor och -pojkar i Kråkbacka, sprang runt halva Malax med klockor på ryggen. Klockorna hade man lånat från hästarnas sidolkar och bjällerklavar eftersom dessa klockor har en särskilt vacker klang. Koskällor och färlklockor kom även till användning.

Sidolklocka.

När Anni och hennes kamrater under sitt klockspringande kom fram till föreningshuset Solhem mötte de Ernst August Mitts, rektor för folkhögskolan Breidablick år 1928 när skolan då hade sin verksamhet i Solhem. Mitts tyckte det var så roligt att se de klockspringande barnen att han gav dem en hel mark att köpa karameller för vid handlanden August Laxell vid Barbusch i Viasgränden. För marken köpte barnen en stor strut karameller som de delade på.

Barnen sprang vidare genom Viasgränden, förbi Töckmo bro, där man sa att det spökade om nätterna, förbi Långfors kvarnar där den kraftiga vårflooden strömmade förbi kvarnarnas vattenhjul, vidare förbi prästgården och uppför kyrkbacken. Där vilade barnen en stund och ångrade att de inte hade med sig något att dricka och äta. Så sprang de vidare genom Mattlaschgoåla, Stolpasgoåla och Havrasgränden hem till Kråkbacka igen. På vägen hem mötte de många andra barn som också var ute och sprang med sina klockor. "Nog var vi ute och sprang flera år efter 1928, men aldrig den långa vägen förbi kyrkan", skriver Anni.

Anni Lehto (1913–1999) har berättat att redan den tiden när hennes mor Amanda Svefvar (1887–1969) var barn, sprang man på första maj från Knäusgoåla i Övermalax till familjens fäbodstuga i Heljö i Långåminne. Själv hade Anni och barnen från Jönngoåla och Knäusgoåla sprungit till Heljobrå eller till en stor sten vid Emil Hemmings gård i Viasgränden.

Siri Hagback och hennes kamrater i Mattlaschgoåla brukade springa med klockor och majvippor till en stor sten i Åskaras haga (Oskar Kull). Ett annat stort flyttblock i närheten hade barnen från kyrkbacken som sin "Förstamajsten". På de stora stenarna satt sedan alla barn och drack limonad och åt "örffilar" som de inhandlat

Första majfirare år 1944. Glada barn från Schvennasgoåla, Yttermalax, springer runt med majvippor i händerna och klockor på ryggen. Från vänster Helena Broman-Hägen, Jan-Erik Lindell, Märtha Lindell-Broman, Ruth Söderman-Aspgård, Gunnel Lindell-Sjöström och Karl-Johan Lindell. Foto: troligen Ivar Broman.

Koskällor och färlklockor. Foto: Siri Hagback.

hos Svebäsch Hann eller Sokenstu Ida. Siris far, Elis Backman (1910–1992) hade som barn sprungit till samma sten i Åskaras haga i Mattlaschgoåla. När barnen lekt färdigt runt stenarna var det dags att springa hem och hjälpa till med att ta upp fröijpäärona. Det var ett arbete som alltid skulle göras på första maj.

Redan under medeltiden var första majdagen förknippad med lekar och allehanda upptåg både bland barn och vuxna. Första maj sågs som den första sommardagen. Det var också en dag då man förberedde sig för att släppa ut husdjuren på grönbeta. På första maj skulle därför vargar och andra rovdjur skrämmas bort från byns närhet innan djuren släpptes ut. Vargarna skrämde man genom att barn och vuxna sprang omkring och förde oväsen med skramlande koskällor och klingande klockor, med tutande i lurar och bockhorn och med skrik och rop.

Idag när vargarna har kommit tillbaka till Österbotten, och blivit alltmer orädda, är det kanske dags att återinföra några av de gamla sederna som förr använts för att skrämma bort vargar från byarna.

Håkan Genberg

Källor:

Ejdestam, Julius. *Årseldarnas samband med boskapskötsel och åkerbruk i Sverige*. Akademisk avhandling. Uppsala 1944.
Hagback, Siri. *Anteckningar om traditioner på första maj i Malax*. Rosenholm, Gunnar. *Solf sockens historia II*. Vasa 1965.
Smeds, Anni. *1 maj minne*. Album nr 1 1999, Aktiv Närkultur. Redaktör Göran Strömfors.

Foto (sidolk-klockan): Håkan Genberg; layout Göran Strömfors.

Kor på strandbete i Åminne i juli 1930, foto Johannes Eriksson.

Mjölksil med inskuret bomärke från Tufvas hemman i Yttermalax. Längd 49,5 cm, bredd 24,5 cm. Brinkens museum. Bomärket på mjölksilen har använts av Jacob Tuuf (1761), Jakob Mårtensson Tuuf (1823) och Matts Abrahamsson Tuf (1909). Urtaget till höger är avsett för upphängning av mjölksilen. – Mjölksilens undre sida.

Mjölksilen (*mjölksiili*)

Mjölksilen är en enkel silanordning, som användes för att sila och rena den spenvarma mjölken efter avslutad handmjölkning. De äldsta mjölksilarna är utskurna ur ett enda trästycke. De skålförmiga silarna har ett runt, fyrkantigt eller korsformat hål i mitten. Mjölksilens längd och urholkning undertill anpassades till kärlet för den silade mjölken.

Trämjölksilarna ersattes senare av fabrikstillverkade mjölksilar av bleckplåt eller aluminium.

Vid silning av mjölk täcktes trämjölksilens hål med en silduk vävd av väl rengjort hästtagel eller av kosvanshår. En linneduk kunde också fungera som silfilter.

Små gran- eller enriskvistar har även använts som avskiljande filter i trämjölksilen. Det var ju ett lätt tillgängligt filtermaterial den tiden korna mjölkades vid fäbodarna.

Carl von Linné anger att ogräset snärjmåra (*Galium aparine*) användes som mjölksil. Snärjmåran har små krokborstförsedda stjälkar och blad som effektivt fångade upp djurhår och annat ur den silade mjölken. Släktnamnet *Galium* kommer från grekiskans *gala*, som betyder mjölk. Det ansågs även att kor som betar måror mjölkar bättre.

Mjölksilar av aluminium kom i bruk tidigt på 1900-talet och ersatte snabbt de gamla trämjölksilarna. De fabriks-

tillverkade mjölksilarna har flera insatser av metallsilar i botten och mellan silarna användes ett engångsfilter av bomullsvadd, **silvadd**, som kunde köpas i alla välförsedda bybutiker. Silvaddsfiltret kastades efter varje silning.

Håkan Genberg

Mjölksilar av bleckplåt och aluminium vid Brinkens museum.

Bilden ovan visar kvinnor som syr ett stoppatäcke 1937. Samma teknik gäller för lapptäcket. Nedan Maria Holmströms och Elna Ahlskogs lapptäcke i blockhusmönster vid Brinkens museum.

Gungstolsmattan (eller sofftäcket) ovan har tillhört Maria Holmström och Elna Ahlskog från Kaasasbacka i Åminne. Bilden till höger visar ett mycket gammalt lapptäcke som tillhört Beata Maria Orre som bodde i Orregården, vilken nu hör till Brinkens museum. Mattan och täcket finns i Brinkens museum.

Lapptäcket (lapptetje)

Lapptäcken har använts som värmande sängtäcken och består av ett med mönstrade tyglappar hopsytt ovantyg, ett fodertyg och en mellanliggande stoppning av bomullsvadd.

Det ursprungliga syftet med **lappteknik** var att ta tillvara små tygbitar från annan sömnad eller kasserade textilier. Tyg var dyrbart och man tog därför tillvara alla överblivna tygbitar och återanvände dem, t.ex. i lapptäcken.

Tygbitarna som skulle ingå i ett lapptäcke syddes först ihop till enkla lappformer, t.ex. kvadrater och rektanglar, i olika dekorativa mönster innan de syddes samman till täckets ovantyg. Traditionellt har lapparna sytts samman för hand, senare med symaskin, som förr i tiden ofta var handvevad.¹

När lapptäckets tre lager skulle sys samman, spändes tyget över en **täckbåge (stickbåge)**, en träram på fyra ben, som höll tyglagren sträckta och släta vid den följande **sömnaden** med nål och tråd genom alla lager. Sömnaden gjordes i regelbundna rutor över hela täcket för att vadden skulle hållas på plats och inte klumpa ihop sig när täcket användes. Vanligtvis satt två, tre kvinnor runt täckbågen och sydde ihop täcket.

De två lapptäckena och gungstolsmattan på bilderna finns i Brinkens museums textilsamling. De är omkring etthundra år gamla. Täcket på bilden nere till höger har funnits i Orregården och har sannolikt tillhört gårdens husmor Beata Sofia Johansdotter Köping (1856–1938), som var gift med Abraham Isaksson Orre (1852–1928).

Det andra täcket och gungstolsmattan kommer från Kaasasbacka och har tillhört Maria Johansdotter Kaas (1868–1965), gift Holmström, och hennes dotter Elna Ahlskog (1902–1996).

Lapptäckena på bilderna är sydda med ett mönster som kallas **blockhusmönster**. Det är ett vanligt lapptäcksmönster som anges ha kommit med återvändande emigranter från Amerika där lapptäckssömnad varit vanlig. Mönsternamnet **blockhus** lär komma från de timrade stockhus ("log cabins"), som immigranter från Europa började bygga då de kom till Amerika.

Blockhusmönstret är uppbyggt kring en liten mittruta som traditionellt skulle vara röd och symboliserade eldstaden, stugans medelpunkt. Kring rutan syddes smala tygremsor samman, av hälften ljusa och hälften mörka tyger, så att de bildar en större fyrkant, ett "block". Blocken sys sedan samman och bildar lapptäckets ovantyg.

De smala tygremsorna i museets lapptäcken kan eventuellt ha kommit från någon bybutiks tygreklamlappar där de varit hopsyddas till en "bok".

Håkan Genberg

Källa:

Uppgifter om Brinkens museums lapptäcken och ägare har lämnats av Siri Hagback.

¹ Se månadsens bild "Symaskinen" i maj 2016.

Bilder: Viktor Lindgård (s-v), Siri Hagback (färg); layout: Göran Strömfors

Den vanligaste typen av bandgrindar har endast en hålrad och springor emellan spjalorna. Mönstertrådarna träs genom hålen och genom springorna. När bandgrinden under vävningen lyfts eller sänks bildas ett mellanrum ("skäl") mellan hålens mönstertrådar och springornas trådar. Den här bandgrinden finns vid Brinkens museum.

Den här bandgrinden har tre hålrader för mönstertrådarna. Många bevarade bandgrindar är vackert snidade och målade och har sannolikt varit fästmansgåvor. Bandgrinden finns vid Brinkens museum.

Siri Hagbacks bandnål med pålindat rött inslagsgarn.

En äldre typ av bandnål.

*"Och jungfrun
hon går i dansen
med röda gullband.
Dem binder hon om
sin kärastes arm ..."*

Bandgrinden (Baandgrinde)

Bandvävning är ett samlingsnamn för vävning av smala och mönstrade band. Banden, som idag är uppskattade vackra hantverksprodukter, användes förr allmänt som hårband, hängslen, bälten, skoband, bärselar och brudtömmar. De strumpeband som kvinnorna förr lindade om strumporna under kjolarna och strax under knäna var bandvävda. Till folkdräkterna hör också bandvävda band.

Banden vävdes, och vävs än idag, med enkla vävredskap: **bandgrindar**, **bandvävstolar** och **bandbrickor**.

En bandgrind består av en ursågad träskiva med vertikala smala spjalor. I mitten på varje spjala är ett hål borrarat.

Bandvävningen inleds med att **varptrådar (mönstertrådar)** i olika färger träs genom alla slitsar mellan spjalorna och genom varje hål. Genom att under vävningen omväxlande lyfta och sänka bandgrinden skapas **skälet** som **bandnålen** med det pålindade **inslagsgarnet** träs igenom.¹

Den vanligaste typen av bandgrindar har endast en hålrad där mönstertrådarna löper. De bandgrindar som används i Österbottens kusttrakter har ibland en extra hålrad eller fler korta springor på spjalorna för mönstertrådarna. En av de bandgrindar som finns i Brinkens museum har tre hålrader för mönstertrådarna.

Brickvävning kallas den bandvävning som görs med hjälp av små, vanligen fyrkantiga brickor av trä, horn, läder eller papp med hål i hörnen, genom vilka varptrådarna träs. När brickorna vrids ett kvarts varv bildas **skälet** för **inslagsgarnet**. Mönster bildas genom olika vridningar och med inslagstrådar i avvikande färger och material.

Brickvävningstekniken är känd över stora delar av världen och har i Norden utövats från förhistorisk tid till våra dagar. Brickvävningen fick en tillbakagång under slutet av medeltiden då bandgrinden kom i bruk. Vid arkeologiska utgrävningar av gravar från folkvandringstid i Finland² och vikingatid i Sverige³ har man funnit enfärgade brickvävda band.

Band vävda i bandgrind. (Ur Siri Hagbacks samling)
Första bandet (fr.v.) är en kopia av Emma Backmans (1875–1960) strumpeband, andra bandet fästes på folkdräktsfickan, som bärs runt midjan, tredje är strumpeband, fjärde gitarrband vävt efter brudtöm (från Malax), det femte är ett bälte. Banden har vävts av Majvor Holm.

Malax Lokal-TV (<http://malaxtv.fi/>) har i videoarkivet på hemsidan en film med titeln Bandvävning i Malax 1984. Rut Nyman visar och berättar på filmen för intervjuaren Lorenz Uthardt hur det går till att väva band på en bandgrind.

Håkan Genberg

Källor

Berlin, Sonja. *Brickvävning – så in i Norden*. Kalmar 1994.
Tusentals års gammal vävteknik glöms bort? En intervju med textilkonstnären Barbro Gardberg publicerad i Hufvudstadsbladet den 26 mars 1988.
Fatburen 1915 Häfte 4. Kulturhistorisk tidskrift utgiven av Nordiska museet.

¹ Se Månadens bild "Revstaken" i mars 2013 med olika vävningstermer

² Nanhia by, Huittinen sn. 500-talet

³ Birka 800–900-talet

Brinkens museums och Tufvas skolans skoltellurium. Det är vinter på norra halvklotet ser vi av jordglobens axellutning. Kalenderskivan visar på januari månad.

Januari 2018
Månadsbild

Telluriet

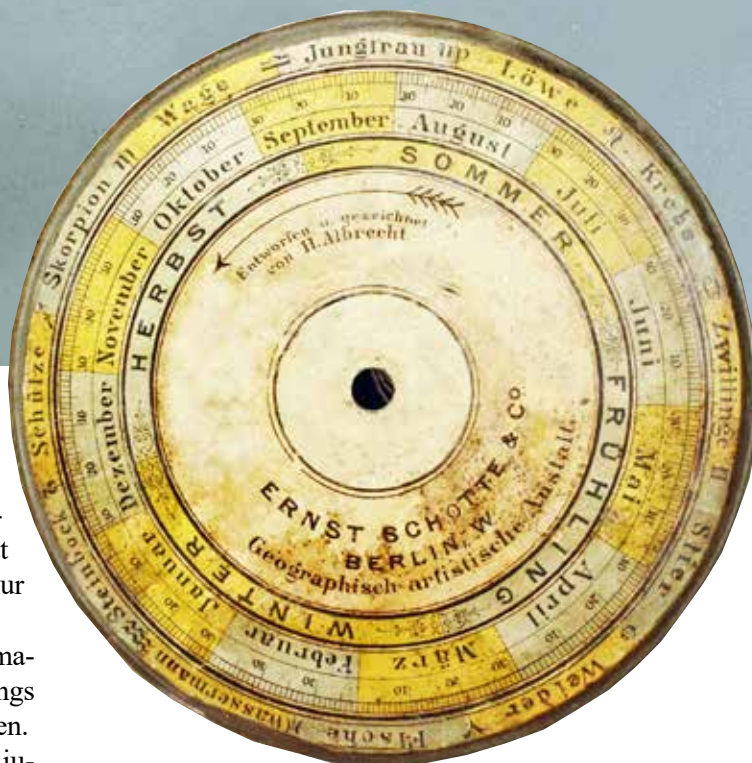
Ett tellurium är en mekanisk anordning och ett läromedel som använts bl.a. i skolor för att på ett åskådligt sätt visa jordens rotation, månens rörelse runt jorden samt hur jorden och månen rör sig runt solen under ett år.

Telluriet på bilden har funnits i Tufvas skola i Yttermalax och finns nu i Brinkens museum. I Vias och Köpings folkskolor har likadana tellurier använts i undervisningen.

Den blanka metallskivan bakom det tända stearinljuset (solen) reflekterar och riktar ljuset mot jordgloben och månen. Ljuset på telluriet ska helst tändas i ett mörklagt rum. På nyare typer av tellurier är stearinljuset ersatt av en lampa. Avståndet mellan telluriets jordglob, månen och solen är givetvis inte skalnliga.

Med en vev nedtill på stativet och en kugghjulsmechanism sätts jordgloben och månen i rörelse runt solen (stearinljuset) och man kan följa skiftningarna mellan natt och dag när jordgloben roterar. När telluriets jordglob och måne vevas ett årsvarv runt ljuset, snurrar samtidigt telluriets måne tolv varv runt jordgloben.

Årstidsväxlingar på jorden kan också visas åskådligt och förklaras med hjälp av telluriet. Jordens tänkta rotationsaxel, jordaxeln, är inte vinkelrät mot jordbanans plan, utan lutar drygt 23 grader. Jordaxeln behåller sin riktning i rymden under året, när jorden går i sin bana runt solen. Telluriets jordglobsaxel lutar också 23 grader och behåller sin riktning när den vevas ett varv runt ljuset (solen). På grund av denna lutning turas det norra och södra

Detaljbild av kalenderskivan på ett tellurium, som i likhet med Tufvas-telluriet, är tillverkat av Ernst Schotte & Co. Bildkälla: <http://microscope-antiques.com/schotte.html>

halvklotet om att vara riktat mot solen under jordens varv runt solen. Det är detta vi upplever som årstider.

Under telluriets ljushållare finns en fast kalenderskiva, se detaljbilden. En järntrådspil fäst i den reflekterande skivans stativ ska peka på och följa kalenderskivans årstids- och månadsmarkeringar när telluriets jordglob och måne roterar runt ljuset. Pilen på Tufvas-telluriet är tyvärr felaktigt uppåtböjd. Den ska peka på kalenderskivan.

Ett telluriets alla funktioner syns bättre på den korta film som finns på denna privatsamlarens hemsida:

<http://microscope-antiques.com/schotte.html>

Telluriet vid Brinkens museum är tillverkat av företaget Ernst Schotte & Co i Berlin. Företaget är mest känt för tillverkningen av jordglöbar av olika storlekar. Sannolikt är telluriet i Brinkens museum tillverkat omkring 1890–1895.

Håkan Genberg

Bilder: Håkan Genberg, Göran Strömfors (även layout)